

УДК 930.1 (477) "19"

Мотуз Валерія Костянтинівна (1980 р. н.) У 2002 р. закінчила історичний факультет Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Аспірант кафедри новітньої історії ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Тема наукового дослідження: "Зміни в ментальності українського селянства в добу утвердження тоталітаризму (друга пол. 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.)".

ЗУСИЛЛЯ З ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ ТА УТВОРЕННЯ НОВОЇ ОБРЯДОВОСТІ

У статті йдеться про сутність та характер цілеспрямованої політики більшовицької партії в справі залучення українського жіноцтва до соціально-активної діяльності та про створення радянської обрядовості та побуту як важливої складової утвердження тоталітаризму.

В статье речь идет о сущности и характере целенаправленной политики большевистской партии в деле привлечения украинских женщин к социально-активной деятельности и о создании советской обрядности и быта в качестве важной составляющей утверждения социализма.

In the article the author touches the problem of the sense and character of the purposeful Bolshevik party policy in the matter of involving the Ukrainian women to social activity and the creation of new Soviet habits as an important part of approval of totalitarianism.

Україна, здобувши незалежність, стала на шлях розбудови демократичної держави. Перехід до сучасних норм світосприймання проходив у складних умовах руйнації радянської ментальності, яка на нашу думку, ще довгий час буде доміантною у свідомості певної частини населення, адже ідеологія стала невід'ємною умовою існування тоталітарної держави. Процес демократичного державотворення вимагає ретельного вивчення періоду утвердження не тільки тоталітарної влади, але й формування відповідної психології. Політична нестабільність, низький рівень добробуту населення створюють парадоксальну ситуацію в Україні: така бажана і вистраждана незалежність все частіше розцінюється як причина негараздів. Повернення до режиму з жорстоким контролем держави як гаранту порядку над суспільством – це не лише ностальгічні спогади недалеких людей, але й політичні програми деяких партій. Тому всебічне висвітлення процесу утвердження та функціонування ідеологічної складової

тоталітарної системи радянського гатунку дає змогу об'єктивно оцінити події минулого століття та унеможливити їх повернення.

Зняття заборон та таємних грифів у період народження української незалежності дав можливість історикам зосередити увагу на болочих темах суспільства: тоталітаризм, сталінізм, репресії, ідеологічний терор, голодомор. Питання панування більшовицького режиму тепер висвітлювалися із позицій національної історії та інтересів народу України. Однією із перших робіт, присвячених сталінізму в Україні стала колективна монографія В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова та С.В. Кульчицького, яка поряд з іншими виданнями цих же авторів намітила головні напрямки розробки проблеми [1]. С.В. Кульчицький присвятив періоду утвердження тоталітаризму низку праць, які стали основою для подальшого історичного пошуку [2]. Цікавий та неординарний аналіз періоду радянського експерименту для України С.В. Кульчицький

подає у своїй узагальнюючій праці “Історичне місце української радянської державності”, де автор досліджує спадщину більшовицького поневолення не тільки в політико-економічному, але й в психологічному зрізах [3].

Проблема подолання наслідків панування протягом сімдесяти років тоталітарного режиму цікавить не тільки істориків, але й філософів, психологів, політологів. Так, М. Самардак зауважує, що Україна за роки незалежності ще не оговталася від тоталітарного привида. Він вказує на недосконалість сучасної політичної системи як на прямий наслідок половинчастої трансформації суспільно-політичних відносин [4].

Прихід та різні аспекти утвердження комуністичної ідеології в українському селі в перше десятиліття існування радянського режиму подано в монографії О.І. Ганжи. В ній розкрито приховану сутність економічних та політичних нововведень більшовиків [5]. Автор досліджує різні способи протидії селян не популярним кампаніям уряду, що проявлялися у селянському повстанському рухові, економічному опорі та у спробах політичного об'єднання селян.

Цікавий підхід до вивчення процесу насадження більшовицької ідеології в українському селі простежується у Г.Т. Капустян. Дослідниця структурно поділяє свою монографію на три розділи, які розкривають так звану офіційну “правду” (тобто позицію влади), селянську “правду” (чи то – інтереси населення) та опір селянства (невідповідність цих “правд”) [6]. У роботі подаються документальні свідчення настроїв населення, їх реакції на ті чи інші реформи. Автор зазначає, що прийшовши до влади, більшовики здійснювали перетворення не лише в політиці, але й перекручували саму особистість, її свідомість і психологію відповідно до комуністичних ідеалів.

Сучасні дослідники, розкриваючи різні питання періоду утвердження та функціонування тоталітаризму в українському соціумі, ніяк не можуть обминути селянську проблематику. Так, наприклад, В.І. Прилуцький, вивчаючи молодіжну тематику в умовах більшовицького панування, зазначає, що переважна частина молоді проживала у сільській місцевості, тому партія спрямовувала основні зусилля щодо радянзації підрастаючого покоління саме на село. Автор звертає увагу також на малодосліджені проблеми, такі як діяльність небільшовицьких молодіжних організацій, опір молоді політиці режиму тощо [7].

Культурні аспекти життя українського села висвітлюються у монографії О.П. Рабенчука [8]. Антирелігійна боротьба, яка проводилася комуністичним урядом задля повної атеїзації суспільства знайшла своє відображення у праці А.М. Киридон [9]. Автор висвітлює процес запровадження більшовицької моделі мислення, яка заперечувала релігійний світогляд.

У цілому, аналіз історіографії свідчить, однак, що на сьогодні вивчення селянської проблематики

все ще є недостатнім та потребує свого подальшого продовження, хоча й має значні досягнення. Відсутність комплексних досліджень із історії українського села значно послаблюють процес передачі знань наступним поколінням. Питання формування радянської ментальності в українському селі фактично перебуває на початковому стані вивчення.

Радянська пропаганда 20-х – 30-х років скеровувала основні зусилля у роботі з жіноцтвом на вкрай викривленому протиставленні становища жінки в родині і суспільстві у дореволюційний час, характеризуючи його не інакше як невірливе положення із райдужними перспективами, які їй обіцяє партія в майбутньому. Прикладом такої пропагандистської роботи можуть слугувати типові тези із газет того часу: “Наша жінка-селянка в дореволюційний час знаходилася у виключно тяжкому становищі. Гніт сімейний та домашній вельми тяжко давив на неї. Цей гніт був особливо сильним та тяжким, коли молода жінка одружуючись потрапляла в чужу родину. Тут вона перетворювалася на рабу та остаточно втрачала людську гідність. Вона повинна була виконувати накази всіх членів родини свого чоловіка, всім прислужуватися та знаходитися у всіх в розпорядженні, терпіти від усіх образи та переносити побої від завжди злого і майже завжди п'яного такого забитого та темного чоловіка і після тяжкої денної часто непосильної праці проводити час біля ліжка напівголодних та хворих дітей. І немає кому поскаржитися, немає від кого шукати підтримку та захист. Вона була безправною і позбавленою прав громадських за законами царського правління. Радянська влада звільнила жінку-працівницю від цих кайданів, вона дала їй права людини та громадянина поряд з чоловіком” [10].

Подібні статті мали на меті перетягнути жіноцтво на свою сторону: вкоренити у свідомість жінки думку про суцільну безрадісність її життя до революції та уявлення про свободу з приходом радянської влади та райдужні перспективи при соціалізмі. Певна частина жіноцтва, особливо молодь справді починала вірити у те, що говорили агітатори, а тим більше писалося в офіційних газетах та журналах. Навіть, якщо в тої чи іншої жінки життєва ситуація була зовсім не така, як це подавалось в офіційних засобах масової інформації, то вона мимоволі думала, що це тільки їй пощастило, а інші напевно так і жили. Зрозуміло, що далеко не всіх можна було переконати в цьому, адже у реальному житті роль української жінки була далеко не такою, як описувалася вище.

Представниці жіночої статі високо цінилися в традиціях українського народу. Народна творчість містить безліч сюжетів, які переконливо свідчать про повагу до господині, возвеличують її тонку духовну натуру та природну чарівність. Жінка в українській ментальності завжди займала пріоритетне

місце в системі родинної обрядовості, що не дивно, враховуючи споконвічно існуючий в Україні культ матері. Народження дитини завжди викликало підвищену увагу до породіллі. Існував цілий ряд обрядів та звичаїв, пов'язаних із вагітністю та пологами, який мав на меті захистити матір та дитину. До речі, група звичаїв та обрядів пов'язана із народженням немовляти залишилася і сьогодні [11]. Будучи незаміжною, дівчина була рівноправним членом молодіжної громади [12].

Вищезгадана агітаційна стаття розповідає про тяжке становище жінки після одруження. Безумовно період дівування пов'язаний із щасливим безтурботним дитинством та юністю дівчини, яка знаходиться під батьківським крилом і період після заміжжя – коли життя стає самостійне, а отже сповнене економічних, побутових, психологічних, у зв'язку зі зміною статусу, це різні речі. Проте перехід у родину чоловіка, по-перше, був зовсім не обов'язковим, якщо були відповідні матеріальні можливості у молодій родині, які б дозволили відразу жити самостійно (до того ж були ситуації, коли зять йде у родину нареченої); по-друге, зазвичай батьки чоловіка приймали його обраницю як власну доньку; по-третє, тяжка праця була зумовлена не статусом жінки, а економічним потенціалом родини, до того ж саме ведення господарства вимагало значних затрат сили. Тобто, українська жінка ніяк не була рабою свого чоловіка, його родини, вона користувалася повагою як господиня, як матір. Традиції, особливості взаємовідносин сімейної пари, риси характеру членів шлюбу достатньо чітко визначали розмежування обов'язків у родині.

Саме тому радянська влада добре розуміючи важливе значення жінки, в родині, а отже й в суспільстві і спрямовувала свою пропагандистську діяльність у русло утвердження “комуністичних” ідей серед цієї групи населення. По-перше, жінка – це мати, найрідніша людина у житті. Якщо мати буде проти радянської влади, то й відповідно її діти, а саме стосовно дітей та молоді у більшовиків були найбільші сподівання, тож потрібно було переконувати у правильності більшовицьких ідей насамперед жінку, матір. По-друге, жінка – це дружина. Хоча згідно з твердженням радянської пропаганди жінка була в родині безправною, але в реальному житті якщо дружина буде проти вступу чоловіка у колгосп, то він туди навряд чи піде, бо як відомо: “чоловік – голова, а жінка – шия, куди хоче, туди й поверне”. Адже найбільш поширеною відповіддю на запитання до селянина, чому не вступаєш до колгоспу, було посилення на те, що жінка не пускає.

По-третє, радянська влада роблячи ставку на суцільну ідеологічну обробку кожної соціальної групи, кожного про шарку населення, тож недоцільним було залишити такий численний і впливовий контингент суспільства, як жіноцтво поза увагою. По-четверте, “звільняючи” жінку від тягара родинних клопотів, влада перекладала

на тендітні жіночі плечі набагато важчі завдання, які стосувалися всього суспільства: участь в індустріалізації та колективізації, а отже в побудові соціалізму. Жіноча робоча сила мала стати величезним резервом робочої сили необхідної для сотень нових заводів і десятків тисяч колгоспів.

На початку 20-х років радянська влада методично приступає до активного залучення українського жіноцтва до справи будівництва позірною апарату пролетарської держави – власне тоталітарної моделі суспільства. В прийнятих VII конференцією КП(б)У “Доповненнях до тез ЦК РКП “Про роботу на селі” спеціально зазначалось, що одним із важливих завдань є організація селянок і залучення їх до державної громадської та політичної роботи [13]. Дана форма роботи визначалась як така, що стоїть вище за такі як організація профспілок, сільської кооперації, шкіл тощо [14].

Ця вимога не була чимось новим. Адже ще в березні 1920 р. у листі ЦК КП(б)У було висунуто вимогу негайно приступити до створення “жінвідділів”, найближчим завданням яких було “перенесення центру тяжіння роботи з міста в село, сконцентрування всіх сил та засобів партії на організації волосних, делегатських зборів селянок” [15]. Жінвідділи та делегатські збори мали спрямовувати русло своєї діяльності на ліквідацію неписьменності серед жінок, залучення їх до суспільно-корисної праці, до боротьби проти безправного становища жінки в сім'ї, організації дошкільних дитячих закладів, лікарень, магазинів, побутових майстерень. Делегатки мали організувати комісії щодо охорони праці жінок, займатися, що можна було лише вітати, регулюванням питань материнства та дитинства. Однак при цьому іншою важливою функцією жінвідділів стає боротьба з релігійністю, яка віднині характеризувалась як шкідлива звичка і забобонність. Від жіноцтва прямо вимагалось бути активними у побудові нового соціалістичного способу життя як в суспільстві у цілому, так і, зокрема, в побуті. Щоправда яким він має бути, погано собі уявляли і самі його адепти.

Цікавим підтвердженням цьому стало, наприклад, введення військової підготовки жіноцтва: “Участь жінки у військовій справі для захисту батьківщини пролетаріату неминуча. Жінка-робітниця повинна володіти гвинтівкою, револьвером та кулеметом, щоб уміти захистити свою пролетарську Вітчизну, своє місто, своє село, своїх дітей, саму себе при набігах білогвардійських банд” [16].

За задумом ініціаторів цього нововведення, залучення жінок до військової сторони мало на меті вирішити декілька завдань: по-перше, забезпечити за рахунок жінок приріст чисельності територіальних військових формувань, характерних для тогочасної РСЧА і, відповідно, забезпечити, скоротити кількість призовників із числа висококваліфікованих робітників для строкової служби в армії. Але головне, що свідомі радянські жінки будуть подавати позитивний приклад для чоловіків-

армійців, які дезертирують або погано виконують свої військові обов'язки, тобто залучення жінок для виконання військових обов'язків поряд з іншим повинно було мати виховне значення. Робота, щодо військової підготовки жінок, мала проходити за такими напрямками: ознайомлення з небезпекою з боку ворогів, обов'язкові заняття спортом та гімнастикою для дівчат 16-18 років, залучення в якості добровольців жінок для ознайомлення з військовою, адміністративною, військово-господарською, санітарною роботою, навчання щодо оволодіння зброєю [17].

Цьому сприяло те, що Перша світова війна, революція, громадянська війна досить широко вкоренили у свідомість населення постійне очікування воєнного часу. До того ж усі владні партійні і радянські органи вдавалися до розпалення революційних настроїв, готовності до боротьби з ворогами як всередині країни для захисту широко пропагованих здобутків чи принаймні перспектив, так і за кордонами СРСР для здійснення світової соціалістичної революції. Зазначені вище тези були обумовлені, не лише, викликами часу.

Для тоталітарних країн характерний культ армії, не лише як захисниці Вітчизни, але і як реального джерела влади. Військова підготовка повинна була стати обов'язковою не лише для чоловіків, але й для жінок з метою збільшення військового потенціалу країни. Радянські ідеологи, небезпідставно до речі вважали, що люди, які пройшли військову підготовку звикнуть до беззастережного виконання наказів, до того, що старший званням завжди правий, його рішення не обговорюються і не підлягають оскарженню. Тож втягнення жіноцтва до військової справи мало також на меті забезпечити автоматичну звичку підкорятися наказам і розпорядженням представникам влади.

Приступивши до утвердження свого морально-політичного впливу на селі, більшовицьке керівництво енергійно добирало все нові і нові засоби і форми роботи. Добре розуміючи величезну роль жіноцтва у формуванні громадської думки села, ЦК КП(б)У спеціальним циркулярним листом зобов'язав усі партійні осередки активно втягувати цю демографічну групу у виконання постанов, директив та планів більшовиків: "...почати негайно організацію вповноважених від селянок на кожні п'ять або десять дворів. Враховуйте те велике політичне та економічне значення, яке може мати активне втягнення селянки в продроботу, що особливо відобразиться на успішній заготовці тих продуктів, які складають безпосереднє коло діяльності сільської господині".

Щодо пропагандистської роботи зазначалося: "...потрібно надіслати жінок-робітниць для агітації та організації. Враховуйте також, що всі предмети, які мають значення для жінок та дітей на селі мають розповсюджуватися через сітку вповноважених селянок. Вкрай важливо при найменшій же можливості надіслати селу шляхом

збору в містах подарунки!" [18]. Особливо підкреслювалось, що посилення політичної активності жіноцтва має значно спростити вирішення посталих перед владою продовольчих завдань. Тобто, необхідність виконання економічних завдань уряду, штовхало владу до надання жінкам раніше не відомих їм функцій та ролей, пов'язаних з суспільно-політичною діяльністю.

Про основні напрямки агітаційної роботи серед робітниць та селянок у першій половині 20-х років можна судити із звіту жінвідділу ЦК для делегатів Всеукраїнської партконференції (січень 1925 р.) Так, агітаційна робота в області друку проявилася у систематичному висвітленні в широкій періодичі основних моментів роботи серед жінок. Окремими книгами було опубліковано матеріали Всеукраїнських нарад завідуючих жінвідділами та II Всеукраїнського З'їзду робітниць та селянок. Для селянок видавалися журнали "Жіноча воля" (до партконференції 1925 року вийшло 5 номерів з тиражем 17 тисяч) та "Комунарка України" (тираж – 25 тисяч). Також проводилася організація Всеукраїнського об'єднання пролетарських та селянських письменниць, а також численних гуртків робкорок та сількорок на місцях [19].

Цей звіт містить також ряд практичних настанов, у тому числі, рекомендацію до проведення свята "8 березня". Напередодні цієї дати рекомендувалось організувати розповсюдження листівки такого змісту: "...Ленін говорив, що держава не може бути вільною до тих пір, поки ½ пролетарів в особі жінок буде відсталою...і кухарка має вчитися керувати державою". Широко відомим мав стати вислів Леніна: "звільнити жінку від подвійного іга – капіталу та побуту" [20].

Агітаційні заклики, спрямовані до жінок, стосувалися фактично усіх сфер життя. Святкування 8 березня 1926 року проходило під такими гаслами: "Робітниця та селянки України, широкими лавами під прапор комуністичної партії. Готуйте кращих до вступу в комуністичну партію!", "До розкріпачення робітниця і селянки веде комуністична партія. Поширюйте й далі установи по розкріпаченню жінки!" [21]. Тобто свято 8 березня, використовувалось як зручна дата для проведення масових заходів із пропаганди комуністичних ідей.

Активізація пропагандистської роботи, спрямованої на жіноцтво, завжди припадала на переддень 8 березня, якому зусиллями партійної пропаганди було надано яскраво політизованого радянського забарвлення. Під час нав'язаних з ним масових заходів було зручно привернути увагу до проблем та завдань радянського будівництва для вирішення яких партійні органи вважали за необхідне залучити робітниць та селянок. Директиви найвищих партійних інстанцій зобов'язували парткоми всіх рівнів брати активну участь у святкуванні. Вони мали проявляти широку ініціативу щодо характеру і змісту заходів, які мали проводитися у ці дні.

Пропонувалось влаштувати концерти та спектаклі, де номери і п'єси мали носити чітко

революційне забарвлення, показувати гнітюче становище жінки раніше та емансипацію її сьогодні за допомогою радянської влади. Організовувалися мітинги, присвячені проблемам колишньої дискредитації жіноцтва та широко пропагувалися гасла, що рясніли на затверджених раніше плакатах. Концертні зали мали прикрашатися відповідними гаслами. Крім цього, в святкові дні повинно було бути покращено харчування дітей у дитячих будинках, школах та садочках. На жіночий день пропонувалося відкривати нові дитячі установи. Важливою складовою свята були також традиційні лекції та бесіди на виховні теми [22].

Одним із важливих способів формування у жінок прихильного ставлення до будівництва соціалізму стало обрання жінок до рад та підвищення їх активності щодо участі у виборчому процесі. В сільрадах у 1926 році – жінки склали лише – 9,2 %, тобто спостерігалась низька активність селянок щодо участі в їх роботі. У періодиці того часу директивні органи постійно підкреслювали необхідність переглянути роботу низових радянських органів, щоб скерувати їх на притягнення жінок до практичного завдання радянського будівництва. На користь цього висувались навіть такі аргументи, як те, що жінка працює не гірше чоловіка, а іноді й краще, “бо не п’є і сумлінніше ставиться до своїх обов’язків” [23]. Проте й наступного року кількість жінок у сільрадах збільшилася лише на 0,4 % і склала 9,6 %. Суттєві зміни були досягнуті лише в 1928 році, коли кількість жінок у сільрадах досягла 17,4 % [24].

Щодо створення дитячих установ, то влада мала свої міркування віддаючи дитину на виховання

в дитячі ясла, дитсадок, школу. При цьому жінка звільнялася від головної функції усталеної форми родинного життя – виховання та догляд дітей, тож звільнялася для виконання суспільної громадської роботи. Цю тезу підтверджують численні гасла тих років: “Делегатки всю малечу в установи забирайте, для суспільної роботи жінку-матір визволяйте”, “Хай іде спокійно на роботу мати, в садочку дитину будуть доглядати”, “Щоб старий загинув побут, щоб новий зміцнити лад, улаштуйте якнайбільше установ для дошкільнят” [25]. Тобто, вирішення питання про організацію догляду за дітьми мало не лише суто гуманне, високоморальне значення, а й повинно було відіграти важливу роль у залученні жіноцтва до соціалістичного будівництва.

Таким чином, робота партії, спрямована на залучення жіноцтва до справи побудови радянського суспільства, була важливою умовою утвердження нової влади. Відштовхуючись від тези про рабське становище жіноцтва до революції, більшовики зробили ставку на природне бажання кожної людини бути вільною, використовуючи це у суто політичних цілях. Радянська людина мала бути спрямована в майбутнє. Воно просто не мала права дискредитувати себе будь-якими прихильностями до старого суспільного устрою. Між тим дореволюційний лад був найповніше відображений в системі народної свідомості: традиціями, звичаями, обрядами, святами. Некомуністична обрядовість та побут були гальмом у справі будівництва нового радянського устрою. З приходом більшовиків віковічні традиції мали поступитися партійним декретам та плановим святкуванням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
2. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; УСРР в добу неп (1921-1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К., 1995. – 204 с.
3. Кульчицький С. Історичне місце української радянської державності. – К.: Наукова думка, 2002. – 97 с.
4. Самардак М. Неподолана спадщина (сталінізм) // Практична філософія. – 2003. – № 4. – С. 165-173.
5. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
6. Капустян Г.Т. Дві “правди”, або українське село в двадцять роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003. – 324 с.
7. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939). – К., 2001. – 249 с.
8. Рабенчук О.П. Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920-1934 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2006. – 248 с.
9. Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 600. – Арк. 287.
11. Логвин В. Родильна обрядовість українців / В. Логвин // Родовід. – 1994. – № 7. – С. 43.
12. Балущок В. Парубочі ініціації в українському традиційному селі // Родовід. – 1994. – № 7. – С. 31.
13. КПУ в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т.: Т. 1. 1918-1941 гг. – К.: Политиздат, 1976. – С. 274.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 354. – Арк. 92.
15. Там само. – Арк. 73.
16. Там само. – Арк. 117.
17. Там само. – Арк. 117.
18. Там само. – Спр. 844. – Арк. 8.
19. Там само. – Спр. 1860. – Арк. 39.
20. Там само. – Арк. 38.
21. Там само. – Спр. 2202. – Арк. 8.
22. Там само. – Оп. 3. – Спр. 1983. – Арк. 44.
23. Зеленська. Про участь жінок у радянському будівництві // Червоне село. – 1927. – № 1(13). – С. 15.
24. ЦДАГО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1182. – Арк. 6.
25. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 401. – Арк. 15.